

MOGELIJKE POSITIES TEN OPZICHTE VAN DE VERDUNDE STAD

In de jaren '90 van de vorige eeuw werden de klassieke denkkaders die stad en stedelijkheid onlosmakelijk met elkaar verbonden, opengebrouwen. Het Vlaams verstedelijkt landschap kreeg samen met andere Westeuropese regio's die gelijkaardige processen van verstedelijking kenden, benamingen toegedicht als nevelstad, netwerkstad, verstrooide stad, verdunde stad, citta diffusa, edge city, dispersed city, ville territoire. Ondanks dit nieuw vocabularium leidde en leidt het lezen van het Vlaams verstedelijkt landschap nog steeds tot een contraproductieve polarisering tussen stad en platteland (lees niet-stad).

Maarten Delbeke stelde terecht dat *'The permanent inability to define place, let alone the relation between two places, positions the Belgian urban landscape, and to a certain extent the architecture that forms part of it, for ever in a pre-urban realm'*¹. Ten opzichte van de 19de eeuwse metropool die in het Westen als de bakermat van stedelijkheid wordt beschouwd, valt de stedelijkheid van het Vlaams geurbaniseerde landschap ontegensprekelijk licht uit. Er is sprake van een verdunde stedelijkheid.

Een conditie van stedelijkheid heeft zich isotroop over het landschap verspreid: een conditionele stedelijkheid. Het maakt in principe niet meer uit waar men woont. Een plug-in op het netwerk, een mobiele telefoon, een tv en een gemotoriseerd voertuig volstaan om gelijk waar in Vlaamse landschap éénzelfde levenswijze aan te nemen. Zonder in één van de centrumsteden te wonen kan men evengoed – zoniet beter – van stedelijke voorzieningen gebruik maken.

De huidige ruimtelijke neerslag waarbinnen deze conditie zich voltrekt, is ontstaan in de middeleeuwen en kende sindsdien verschillende golven van verstedelijking. Het sedert de middeleeuwen intensief in cultuur gebrachte platteland en het van de industriële revolutie daterende eenduidige dichte netwerk van steden is vandaag een quasi onbenoembare en uiterst versnipperde nederzettingstructuur. Het is een verstedelijkend continuüm versneden door talrijke spoor- en autoinfrastructuurnetwerken en gevormd door uit hun voegen gearsten dorpen, verweesd aandoende gehuchten, residentiële ad hoc verkavelingen met volautomatische metalen sierwerken die toegang verschaffen tot rustiek, modern of Spaans aandoende fermettes, los van elke ruimtelijke context ingeplante sociale half-open bebouwingen, 5500 kilometer lintbebouwing en rijwoningen die uit de stad lijken weggerukt midden kleine stukjes landbouwareaal. Het landschap is tevens voorzien van strategisch neergepote shopping-, doe-het-zelf-, meubel-, recreatie-, auto- en hebbedingparadijzen; en door al dit moois ingesloten heel kleine tot grotere industrieparken. Verstrooid over dit aaneengeklit fluvium staan nog - ietwat ongemakkelijk - de kerken, niet langer in staat de omgeving te mystificeren, evenwel soms nog omrand door nostalgisch ogende grafzerkjes van de ter ziele gegane acteurs. Her en der zien we met kinderkopjes opgesmukte (stads-)pleintjes, cultuurcentra, verlaten bushaltes geflankeerd door voor de helft gevulde fietsrekken, nieuw aangesneden lapjes

¹ DELBEKE, Maarten, Getting Lost. A note on the semiotics of the Belgian Architectural Landscape. in: A+U, nr. 392, *Driving through Belgium I*, 2003, p. 8

grond om ons te ontdoen van de lichamen van zij die het toneel vandaag verlaten, andere om zich te ontdoen van alle andere mogelijk denkbare resten in daarvoor specifiek gereserveerde containers. Televisie en internet zorgen voor de nodige reflectie, videogames voor het avontuur.

De conditionele stedelijkheid en deze ongestructureerde ruimtelijke realiteit laten ons niet toe nog langer over het Vlaams verstedelijkt landschap te denken in besloten modellen, zoals de stad er één was, maar in het model van een 'stedelijk veld'. Dit begrip slaat zowel op de conditie als op de ruimtelijke neerslag ervan, waarbij de conditie tegelijk oorzaak en gevolg is van de neerslag van het verstedelijkingsproces. De metafoor van het 'veld' is beter geschikt dan de metafoor van het 'roerei' die dikwijls aangehaald wordt. Ze komt sterker los van de idee van een verstedelijkt gebied als invloedsgebied van een centrale stad en ondersteunt de idee van een polycentrisch landschap waarin verschillende plaatsen uiteenlopende betekenissen innemen. Zo omvat het 'veld' onze woning, de autosnelweg E40, de kinderopas, de supermarkt, het fitnesscentrum, de familie, de Hallen van Schaarbeek, Blankenberge, de Vlaamse Ardennen en Zaventem airport. De metafoor laat ons bovendien toe te spreken over differentiële veldsterktes. De conditie is namelijk een isotrope brij, het 'veld' zelf is dat niet. In ons buitenverblijf in een dorp in de Vlaamse Ardennen kunnen we evenzeer genieten van de diepvriesmaaltijden afkomstig uit de ook daar aanwezige en de ons vertrouwde supermarkt, maar we verblijven er wel in het landschap van de Vlaamse Ardennen en niet aan de Kust, de stad Aalst of de gemeente Schellebelle.

Bovendien legt het begrip 'veld' ook de persoonlijke vrijheid en de ontworteling van onze hedendaagse leefwijze bloot. Deze leefwijze staat tegenover de premoderne leefwijze. In de premoderne wereld werd de persoonlijke identiteit bepaald door afstamming, beroep en woonplaats. Het was de wereld van de *'temps commun, sens commun, lieu commun'*²; van de gemeenschappelijke tijd, onderling verstaan en een gedeelde wereld: *'leven is wonen met anderen in een gedeelde wereld'*³.

Met de moderniteit raakten we deze wereld kwijt en deed het individualiseringsproces zijn intrede. Vanaf dat moment was de persoonlijk identiteit niet langer rechtstreeks verbonden met de plaats waar men woonde maar verliep deze via de individuele betekenisgeving. Zo beweegt het individu vandaag kriskras door het 'veld' en verleent betekenissen aan de plekken dat het onderweg ervaart. Vormt de individuele woning daarbij nog de uitvalsbasis, de directe omgeving zelf heeft als betekenisvol ruimtelijk kader ingeboet. Het collectieve gevoel, het leven in een gemeenschap op een bepaalde plek, en de omgang met de ander binnen die omgeving zijn hiermee onder druk komen te staan. Het objectief en collectief idee van een gedeeld centrum heeft met het individualiseringsproces plaatsgemaakt voor het subjectief en individueel idee van een persoonlijke stad. Het resulteert in het naast elkaar bestaan van een resem uiteenlopende belevingswerelden van verschillende individuen die niet noodzakelijk overlappen. Deze werkelijkheid houdt een gevaar in.

² LYOTARD, Jean-François, 'Domus et la mégapole', in: *L'inhumain. Causeries sur le temps*, Galilée, Parijs 1988, p.203

³ VERSCHAFFEL, Bart, 'De kring en het netwerk. Over het statuut van de 'publieke ruimte'.', in: *Archis*, nr.2, 1992, p.13

Door middel van zijn 'individueel landschap' drukt het individu uit wat zijn oriëntatie is: het bezoekt die plekken en neemt deel aan die collectiviteiten die daarbinnen passen, andere laat het bewust links liggen. Het individu heeft de kans zich te wapenen en te beschermen ten opzichte van elk ongewenst of onverwacht contact met een ander. Het tekent harde grenzen af ten opzichte van het groter geheel waar het deelt van uitmaakt.

Deze tendenzen tot intimisering en hyperindividualisme brengen ons terug naar de categorie 'stedelijk veld' en meerbepaald naar het belang of de potentie van het stedelijk gehalte ervan.

Om dit te verduidelijken verwijzen we naar de filosofische studie *'Een drempelwereld. Moderne ervaring en stedelijke openbaarheid'*⁴ van René Boomkens. Volgens Boomkens incorporeerde de 19de eeuwse metropool een vorm van 'stedelijkheid' die de moderniteit mogelijk heeft gemaakt. De kracht was dat zij *'enerzijds alle ruimte bood aan de ongehinderte ontplooiing van de individuele identiteit, terwijl ze tegelijkertijd die individualiteit inbedde in een open collectieve betekenisverband en leefwijze'*⁵. Ze was evenwel slechts mogelijk door de aanwezigheid van een 'drempelwereld', een zone tussen het individuele en het collectieve: de publieke ruimte.

Zonet haalden we aan dat het 'stedelijk veld' een verdunde vorm van stedelijkheid kent. Deze blijkt evenzeer de individuele bevrijding te bewerkstelligen maar ontbreekt de kracht het individu in te bedden in een massaliteit of een open collectieve betekenisverband zoals Boomkens het uitdrukt. Hiermee is duidelijk dat men met de diagnose van de aard van stedelijkheid binnen het 'veld', een verdunde vorm, niet enkel nuanceert doch ook problematiseert.

Als we de analyse van Boomkens mogen extrapoleren naar de context van het 'stedelijk veld' dan is de opdracht duidelijk. Binnen de 'veld'-ruimte dient er voldoende aandacht te worden besteed aan het situeren van de individuele belevingswereld en levensopvatting ten opzichte van een geheel van zich naast en door elkaar bevindende belevingswerelden. De overlappingsen, confrontaties en botsingen, die gemakkelijk kunnen worden ontvlucht of gemeden, dienen gestimuleerd en gelokaliseerd te worden. Op die manier zal de private sfeer niet strikt privaat of intiem en de collectieve sfeer niet langer normerend of volstrekt anoniem zijn. De taak is met andere woorden in te zetten op de onderlinge relaties tussen het domein van het wonen, i.e. de beleving van het 'veld' door het individu, en het domein van de openbaarheid. Enkel zo kan er 'veldstedelijkheid' worden aangemaakt die fenomenen als intimisering en hyperindividualisering kan counteren.

Drie ontwerpmatige onderzoeksgroepen schijnen deze taak te hebben aanvaard. De onderzoeken werden de voorbije jaren uitgevoerd en dragen elk op hun manier bij aan een stedelijke toekomst voor het Vlaams stedelijk veld. De onderzoeken nemen tegengestelde standpunten in, maar lijken niettemin elk uit te gaan vanuit de kritische aanvaarding van de situatie, zoals we ze hierboven

⁴ BOOMKENS, René, *Een drempelwereld. Moderne ervaring en stedelijke openbaarheid*, NAi Publishers, Rotterdam 1998, 431 pag.

⁵ Ibidem, p. 392-393

hebben geschetst. Door de bewuste tegenstelling tussen stad en platteland op te heffen of te ontlopen, openen ze de blikken en trachten in te zetten op een concrete ruimtelijke toekomst.

In 2002 voerde Xaveer de Geyter Architecten (XDGA) een onderzoek naar de hedendaagse stad onder de titel *After Sprawl*⁶. De titel geeft onmiddellijk aan dat dit onderzoek start vanuit een aanvaarding van een specifieke toestand en inzet op de aanwezige potenties. Deze liggen volgens XDGA in de 'negatieve ruimte' - de niet bebouwde, niet verharde ruimte die zich tussen het gebouwde bevindt. Deze negatieve ruimte wordt ingezet als ordenend ruimtelijk principe zowel op grote schaal, deze van het volledige grondgebied, als op kleine schaal, gaande tot de tussenruimte tussen twee huizen. Deze voornamelijk groen gekleurde ruimte zien XDGA als de nieuwe collectieve ruimte van de 'veld'-stad. De methodiek van het project bestaat uit een reeks mechanismen die hun naam ontleen aan de terminologie die in tekenprogramma's gebruikt wordt: shift, overlay, array, insert,... . Deze mechanismen construeren elk met een in hun benaming vervat commando een beeld van deze nieuwe collectieve ruimten. Het gaat om artificiële visuele effecten, door het aanbrengen van oriëntaties en begrenzingen, of om optische verdwijning van het gebouwde en de infrastructuur, of om nieuwe fysieke ervaringen, zoals door overlapping van het bestaande met een nieuwe landschapsvorm. Samen vormen deze fysieke en imaginaire landschappen de collectieve achtergrond voor de individuele bebouwing en infrastructuur. Doordat deze manier van interveniëren niet structurerend is, maar eerder van formele en esthetische aard, kan haar inzet gemakkelijk worden gelezen als het schoon maken van de bestaande chaos door superpositie of subtractie van bepaalde elementen. Dit is ook de reden waarom dit onderzoek tot nog toe geen concreet gevolg heeft gekregen. De belangrijkste bijdrage van dit onderzoeksproject ligt evenwel in de overtuigende verbeeldende kracht van de nieuwe collectieve ruimtes. Hierdoor slaagt het onderzoek erin aan te tonen hoe 'veldstedelijkheid' kan gebaseerd zijn op *'een collectief idee van perceptie, toegankelijkheid en nevenschikking van de negatieve ruimte naast de gebouwde ruimte'*⁷.

Het Atlasproject⁸ van de onderzoeksgroep OSA (onderzoekseenheid stad en architectuur) focust sinds 2001 onder leiding van Bruno De Meulder en Michiel Dehaene op specifieke deelgebieden van de zuid-westelijke provincie⁹, en wordt een 'prospectief' ontwerpmatig onderzoek genoemd. Met de blik van de ontwerper gaat men op zoek naar de stedelijke capaciteit van het 'veld', naar ongerealiseerde potentialiteiten en latente structuren. Op basis daarvan tracht men te definiëren hoe binnen het veld nog een zinvol project mogelijk is.

Zo splitst het Atlasonderzoek voor Wevelgem zich op in een uitgebreide voorbereidende analyse en het ontwerpmatig onderzoek zelf. Tijdens een eerste luik van de analyse leest, problematiseert en

⁶ XAVEER DE GEYTER ARCHITECTEN, *After-Sprawl*, onderzoek naar de hedendaagse stad, Nai Uitgevers en deSingel Internationaal Kunstencentrum, Rotterdam/Antwerpen, 2002, 255 pag.

⁷ DE BOECK, Lieven, 'After-Sprawl' in: XAVEER DE GEYTER ARCHITECTEN, *After-Sprawl*, onderzoek naar de hedendaagse stad, Nai Uitgevers en deSingel Internationaal Kunstencentrum, Rotterdam/Antwerpen, 2002, p. 30

⁸ DE MEULDER, Bruno, DEHAENE, Michiel, Atlas (fascikel 1) Zuidelijk-West-Vlaanderen, Het materiaal van de stad & stukken van de onvoltooide stad, Anno'02 en OSA KUL, Kortrijk 2001, 113 pag.

⁹ Zuidelijk West-Vlaanderen

interpreteert men *'het materiaal van de stad'*¹⁰. Vervolgens gaat men een ruimtelijk vocabularium ontwikkelen, *'stukken van een onvoltooide stad'*¹¹, met als doel dit tactisch en strategisch te kunnen inzetten in de ontwerpvoering. Het eigenlijke ontwerpmatig onderzoek gebeurt steeds in het kader van intensieve workshops, waarin lokale actoren en beleidsmensen actief worden betrokken. Resultaat van deze kortstondige collectieve ontwerpactiviteit zijn verkenningen en visualisaties van de problematieken en van het potentieel van de onvoltooide stad. Het zijn steeds premature en bijgevolg kwetsbare stellingnames, die desalniettemin, door op een heldere en constructieve wijze de logica en de mogelijkheden van het verstedelijkte landschap toe te lichten en aan te tonen, een belangrijke impact hebben op beleidsniveau.

Deze aanpak is bewust veel fragieler dan deze van After-Sprawl. De ideaal-scenario's van After-Sprawl doen de Atlas-onderzoekers af als illusoïr. Hiertegenover stellen zij hun iteratief en dialectisch reflectieproces¹², waarbij ze onthullen wat allemaal in één gebied aanwezig is en ze tegelijk laten zien wat dat gebied zou kunnen zijn of worden. Ze gaan op zoek naar een hernieuwd en geconcretiseerd verband met de huidige werkelijkheid. Ze zoeken geen normerend model maar een meervoudig beeld waarvan de duidelijke maakbaarheid essentieel is. Dat beeld dient een planningsproces op gang te brengen dat door de overheden zelf moet worden geleid.

Waar de belangrijke verdienste van het Atlasproject ligt in het fungeren als katalysator van een debat bij de gemeentelijke overheden ligt de potentiële verdienste van After-Sprawl elders. Ondanks of zelfs net door zijn deus-ex-machina-gehalte, beschikt After-Sprawl over sterk tot de verbeelding sprekende beelden, die evenzeer maar toch geheel anders – globaler en abstracter - voorafbeelden wat het veld zou kunnen zijn of tot wat het benutten van de potenties van het 'veld' kan leiden. Bovendien bevragen deze beelden ook onze hedendaagse manier van wonen en stellen expliciet de onderlinge relaties tussen het domein van het wonen en het domein van de openbaarheid centraal. Voornamelijk de gewestelijke overheden zouden zich hier door moeten aangesproken voelen.

Maakbaarheid, het criterium dat uiteindelijk de discussie over vorige twee aangehaalde onderzoeken kleurt, was de belangrijkste doelstelling van een derde exemplarisch ontwerpmatig onderzoek, The Metropolitan Diamond of Europe (MD), uitgevoerd door Bunkerhotel naar aanleiding van de eerste internationale architectuuriënnale te Rotterdam in 2003. Het onderzoek ontwikkelt een duurzame en praktisch inzetbare ruimtelijke ontwikkelingsvisie voor de Vlaamse Ruit, een ruimtelijk planconcept uit het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen (RSV) voor het gebied opgespannen tussen de steden Gent, Brussel, Antwerpen en Leuven.

Het onderzoek neemt het RSV als uitgangspunt en ziet de structuurplanning als enige juiste planningsmethode voor het beschouwd gebied. Men schuift het genererend vermogen van het principe van 'gedeconcentreerde bundeling' ontleend aan het RSV, naar voren als belangrijkste structurend gegeven. Binnen het 'veld' definieert MD in eerste instantie een aantal punten waar

¹⁰ DE MEULDER, Bruno, DEVISCH, Oswald, Atlas (fascikel 3), Zuidelijk-West-Vlaanderen, Wevelgem, Anno '02, Kortrijk 2002, 111 pag.

¹¹ Ibidem

¹² DE MEULDER, Bruno, DEHAENE, Michiel, 'Proeve van een verbeelding van de Vlaamse territoriumstad', in: AVL, *Tussenland*, Nai Uitgevers, Rotterdam 2004, 303 pag.

specifieke programma's worden geconcentreerd en zorgt er vervolgens voor dat deze punten via o.a. de Electric Avenue (een systeem van openbaar vervoer) aan elkaar worden gelinkt. Op die manier worden ze onderdeel van een groter stedelijk geheel. De punten van gedeconcentreerde bundeling maken nieuwsoortige plekken, 'veldstedelijkheid', aan. MD tracht zo de geestelijke en ruimtelijke integratiekaders van de bewoners van het 'stedelijk veld' te verbeelden. De MD maakt tastbaar waar je woont. Het geeft éénieder een adres - dit van de halte op de Electric Avenue - die tot de verbeelding spreekt. Hierdoor wordt de woonplaats binnen het 'veld' gelinkt aan het groter geheel van het 'veld' zelf.

Is de ambitie van het onderzoek niet volledig leesbaar in de resultaten van het onderzoek, dan blijft dit onderzoek toch beschikken over een enorm potentieel: zijn realiteitswaarde, de verschillende schalen waarop het opereert en hoe het deze verschillende schalen tov elkaar stelt en linkt tot een groter geheel en tot slot het feit dat het begrippen als 'centraliteit' en 'densiteit' terug centraal stelt in een debat over het Vlaams verstedelijkt landschap. In zekere zin gebruikt MD 'the best of both others': de maakbaarheid en een sterk beeld van wat het 'veld' zowel op schaal van de gemeente als van Vlaanderen in zijn geheel zou kunnen zijn.

In zijn laatste boek *'De nieuwe Wanorde. Globalisering en het einde van de maakbare samenleving'*¹³ wijst Boomkens op de morele omslag die de globalisering ons biedt. Op vernuftige wijze toont hij aan dat de conditie van globalisering, wat wij hierboven binnen de context van het 'stedelijk veld' hebben beschreven als conditionele stedelijkheid, ons niet hoeft te verlammen. Hij pleit voor *'een pragmatische, zintuigelijke, en daarbinnen tactiele, alledaagse en in hoge mate materiële confrontatie met de werkelijkheid'*¹⁴. Hij benoemt het als *'continuïsme'*. *'De nieuwe wanorde, zo stelt Boomkens, biedt ons vooral chaos, diversiteit, hybride identiteiten, instabiliteit, onzekerheid en daarmee precies de kans of mogelijkheid daar iets van te maken.'*¹⁵ Boomkens heeft het duidelijk over onze manier van wonen en onze ruimtelijke omgeving. Binnen de context van het Vlaams verstedelijkt landschap gaat het over de kans om een debat te voeren over toekomst van onze stedelijke cultuur zonder te vervallen in een immobiliserende nostalgische verheerlijking van de 19de eeuwse metropool of de retoriek van een generieke en totaal onruimtelijkte stedelijkheid. Maar dat debat wordt pas mogelijk wanneer de realiteit van de Vlaamse verstedelijking wordt aanvaard, en een nieuw denk-en actiekader voor deze realiteit wordt ontwikkeld, namelijk deze van het 'stedelijk veld'. Het verstedelijkte territorium als een 'stedelijk veld' beschouwen, betekent dat tegelijkertijd zowel de potenties als uitdagingen waar Vlaanderen, en bij uitbreiding België, voor staat helder kunnen worden uiteengezet. Het komt er dan nu op aan, kortom een 'veldstedelijkheid' aan te maken, en daarmee de verstedelijkte ruimte als een stedelijk geheel ervaarbaar en bewoonbaar te maken. Het kortzichtige debat over het vrijmaken van nieuwe bouwgronden waarin onze overheden zich momenteel engageren dient bijgevolg dringend naar een essentiëler hoger niveau gebracht worden. De ontwerpmatige onderzoeken die afgelopen jaren mee door deze overheden werden gefinancierd kunnen best (terug) op tafel gelegd worden.

¹³ BOOMKENS, René, *De nieuwe wanorde. Globalisering en het einde van de maakbare samenleving*, Van Gennep, Amsterdam 2006, 328 pag.

¹⁴ Ibidem, p. 169

¹⁵ Ibidem, p. 293